

Persoonsvorming in het basisonderwijs: hoe bereidt de lerarenopleiding toekomstige leraren hierop voor?

Conny Jansen, SaKS, Alkmaar

Monique Volman, Universiteit van Amsterdam

Persoonsvorming is, naast kwalificatie en socialisatie, een van de hoofddoelen van het onderwijs. Lerarenopleidingen voor het basisonderwijs hebben daarom een taak in het voorbereiden van studenten op hun rol in de persoonsvorming van hun (toekomstige) leerlingen. Er is echter weinig bekend over de wijze waarop lerarenopleidingen deze taak vormgeven. In het kader van een verkennend onderzoek hebben wij interviews gehouden met zeventien lectoren, docenten en onderzoekers van twaalf pabo's, met als doel hier meer inzicht in te krijgen. De interviews maken duidelijk dat op lerarenopleidingen voor basisonderwijs, onder noemers als 'het ontwikkelen van een persoonlijke professionele identiteit', veel aandacht wordt besteed aan de persoonsvorming van de studenten (de leraren in opleiding) zelf. Dit wordt gezien als een voorwaarde om een rol te kunnen spelen in de persoonsvorming van leerlingen. Aan de voorbereiding op die rol wordt minder expliciete aandacht besteed. Alle respondenten zien persoonsvorming als een belangrijke functie en taak van het onderwijs en noemen onderdelen van het curriculum van lerarenopleidingen die hier impliciet aandacht aan besteden. Om het bewustzijn van leraren in opleiding over de rol die zij in de persoonsvorming van leerlingen spelen en kunnen spelen te versterken, en om hun handelingsmogelijkheden te vergroten, is echter meer nodig. Daarvoor is op lerarenopleidingen ook meer discussie nodig over wat wordt verstaan onder persoonsvorming van leerlingen en wat dat vraagt van leraren en lerarenopleiders.

Inleiding

Van oudsher heeft het Nederlandse onderwijs doelstellingen die zowel het verwerven van kennis en vaardigheden, als de voorbereiding op maatschappelijke participatie en persoonlijke ontplooiing betreffen. De nadruk die in beleid en praktijk op deze verschillende doeldomeinen wordt gelegd, varieert in de tijd. De afgelopen jaren heeft de nadruk vooral gelegen op kwalificatiedoelen en de beoordeling en toetsing daarvan (Biesta, 2010). Sinds kort is de aandacht voor de andere doeldomeinen weer toegenomen. De introductie door Biesta van de drieslag 'kwalificatie, socialisatie, persoonsvorming' (later 'kwalificatie, socialisatie, subjectificatie') heeft daarbij een belangrijke rol gespeeld (Biesta, 2010; Onderwijsraad, 2016), en heeft ook 'persoonsvorming' nadrukkelijker op de agenda van lerarenopleidingen geplaatst (Geerdink et al., 2015). Enerzijds gaat het daarbij om het voorbereiden van leraren op hun rol in de persoonsvorming van hun toekomstige leerlingen, anderzijds om de persoonsvorming van de leraren in opleiding zelf. Persoonsvorming van leerlingen in een school kan immers niet los worden gezien van de persoon van de leraar. Wie de leraar is en wil zijn als persoon is onlosmakelijk verbonden met het leraarschap; het speelt een belangrijke rol in de didactische en pedagogische aanpak van de leraar en de afwegingen die hij/zij daarin maakt (Kelchtermans, 2009). Bovendien fungeert de leraar als rolmodel voor leerlingen. Over hoe in lerarenopleidingen wordt gewerkt aan de persoonsvorming is echter nog weinig bekend (Geerdink et al., 2015).

Om inzicht te krijgen in hoe lerarenopleidingen voor basisonderwijs aandacht besteden aan persoonsvorming hielden we interviews met lectoren, docenten en onderzoekers van twaalf pabo's. We richtten ons zowel op de persoonsvorming van de student als op de vorming van de leerlingen in hun toekomstige onderwijspraktijk.

We hopen daarmee bij te dragen aan het gesprek onder lerarenopleiders over persoonsvorming als onderwijsdoel en aanknopingspunten te bieden voor het maken van keuzes op dit terrein. We vinden dat gesprek belangrijk omdat het helpt bewuster om te gaan met processen op school en in de opleiding die onbedoeld bijdragen aan hoe leraren in opleiding en leerlingen zichzelf als persoon gaan zien, en omdat onderwijs betekenisvoller kan worden als vakinhouden nadrukkelijker worden aangeboden als manier om je als persoon te ontwikkelen (Verhoeven, Poorthuis & Volman, 2017).

Het begrip persoonsvorming

Ondanks de recente populariteit van persoonsvorming in de Nederlandse onderwijsdiscussie, is vaak niet zo duidelijk wat met persoonsvorming wordt bedoeld, wat als doel ervan wordt gezien en wat concrete verschijningsvormen ervan zijn. De (inter)nationale wetenschappelijke literatuur biedt hier ook weinig uitkomst. De term laat zich lastig vertalen naar het Engels en in Nederland is onder de noemer ‘persoonsvorming’ nog maar weinig onderzoek gedaan.

Er bestaat echter een grote hoeveelheid begrippen die verwant zijn aan het begrip persoonsvorming en waarover wel literatuur beschikbaar is, zoals *character education*, subjectificatie, (morele) vorming, Bildung, identiteitsontwikkeling en persoonlijkheidsontwikkeling. We onderscheiden heel globaal twee soorten perspectieven op persoonsvorming waarin bovengenoemde begrippen terug te vinden zijn, namelijk filosofische perspectieven en psychologische perspectieven (zie Visser, 2016 voor een meer gedetailleerde ordening).

Het *filosofisch-pedagogische perspectief* van Biesta (2015) beschouwt persoonsvorming als vorming van de persoon in relatie tot de ander en de wereld. Dit perspectief legt de nadruk op de mens als subject, als handelend en verantwoordelijk individu dat bewust keuzes kan maken. Niet de eigen wensen en verlangens staan daarbij centraal, maar de vraag of de eigen verlangens ook wenselijk zijn. Biesta duidt dit aan als ‘subjectificatie’. Het *deugdedische filosofische perspectief* legt de nadruk op het stimuleren van leerlingen om ‘goede mensen’ te worden en een goed en betekenisvol leven te leiden (Sanderse, 2013). Dit perspectief richt zich op de morele vorming via het bevorderen van deugden als dapperheid, rechtvaardigheid, eerlijkheid, compassie, zelfdiscipline, dankbaarheid en bescheidenheid. Aandacht voor morele karaktereigenschappen binnen het onderwijs is in de Verenigde Staten en in Engeland populair en wordt daar *character education* genoemd. Ook Bildung wordt vanuit een filosofisch perspectief vaak verbonden met persoonsvorming; men pleit dan voor een brede vorming die er mede aan bijdraagt dat jongeren hun persoonlijk leven leren vormgeven (Van Stralen, 2012).

Wanneer vanuit een *psychologisch perspectief* over persoonsvorming wordt gesproken, gaat het vaak om persoonlijkheidsontwikkeling. Onderzoek op dit terrein richt zich op relatief stabiele karaktereigenschappen als de ‘Big Five’: extraversie, zorgvuldigheid, vriendelijkheid, emotionele stabiliteit en openheid voor nieuwe ervaringen (Barrick & Mount, 1991). Recent onderzoek richt zich meer op persoonlijkheidskenmerken die te ontwikkelen zijn, zoals *grit* (doorzettingsvermogen) (Duckworth, Peterson, Matthews, & Kelly, 2007). Overigens wordt ook vanuit een *economisch perspectief* steeds vaker benadrukt dat persoonlijke vaardigheden als creativiteit, kritisch denken, communiceren en samenwerken ontwikkelbaar zijn, en dat daar via onderwijs in geïnvesteerd moet worden (Van den Berge, Daas, Dijkstra, Ooms, & Ter Weel, 2014; Wassink & Deelen, 2016).

Onderzoek naar persoonsvorming in de lerarenopleiding

In onderzoeken is veel aandacht besteed aan het belang van de leraar als persoon. Kelchtermans (2009) laat in zijn onderzoek bijvoorbeeld zien dat leraren, onder invloed van hun eigen opvoeding, vroegere socialisatieprocessen op school, voorbeelden van leraren en hun eerste ervaringen met het lesgeven, persoonlijke opvattingen opbouwen over wat goed onderwijs is. Deze opvattingen vormen een interpretatiekader waardoor de leraar de praktijk waarneemt, er betekenis aan geeft en erin handelt. Wie de

leraar is als persoon is daarmee van grote invloed op zijn/haar werk, ervaringen en hoe hij/zij daar weer van leert.

Ook naar de professionele identiteit van leraren is veel onderzoek gedaan (bijv. Beijaard, Meijer & Verloop, 2004). Professionele identiteit wordt daarbij gezien als het resultaat van interactie tussen persoonlijke opvattingen en overtuigingen over leren en lesgeven van (aanstaande) leraren, ervaringen die ze opdoen in de onderwijspraktijk en theorieën over onderwijzen en leren.

Daarnaast is er onderzoek over de voorbereiding van studenten op hun rol in de morele vorming van leerlingen. Een deel van dit onderzoek laat zien dat aanstaande leraren weinig worden toegerust om leerlingen te vormen op persoonlijk en moreel vlak. Sanger en Osguthorpe (2013) lieten zien dat veel leraren in opleiding in de Verenigde Staten denken dat morele vorming van leerlingen tot stand komt door het voorbeeldgedrag van de leraar en dat het niet nodig is om morele kwesties te bespreken. In onderzoek van Beachum, McCray, Yawn en Obiakor (2013) gaven aanstaande leraren aan het als een gemis te ervaren dat voorbereiding op morele vorming geen deel uitmaakt van het curriculum van de lerarenopleiding. Arthur, Kristjansson, Walker, Sanderse en Jones (2015) constateerden dat slechts een kwart van de Engelse PO-leraren in hun onderzoek vindt dat zij in hun opleiding zijn voorbereid om met morele kwesties om te gaan en die te bespreken. Voor Nederland vonden Willemse, Lunenberg, Beishuizen en Korthagen (2007) dat het voorbereiden van leraren in opleiding om aandacht te besteden aan normen en waarden in het onderwijs veelal impliciet en ongepland plaatsvindt. Dit is volgens hen deels te wijten aan het ontbreken van een concrete gemeenschappelijke pedagogische taal. De huidige aandacht voor persoonsvorming zou een impuls kunnen zijn om een dergelijke taal verder te ontwikkelen.

Methoden

De hoofdvraag van ons onderzoek luidde: *Hoe wordt er op lerarenopleidingen voor basisonderwijs aandacht besteed aan persoonsvorming?* Om deze vraag te beantwoorden hebben we drie deelvragen opgesteld:

1. Wat wordt op lerarenopleidingen voor basisonderwijs verstaan onder persoonsvorming?
2. (Hoe) besteden lerarenopleiders/opleidingen aandacht aan persoonsvorming van de student?
3. (Hoe) besteden lerarenopleiders/opleidingen aandacht aan de rol van de student in de persoonsvorming van leerlingen?

Ter beantwoording van deze vragen is een kwalitatief, verkennend onderzoek verricht. We hebben interviews gehouden met zeventien respondenten van twaalf opleidingsinstituten: zes lectoren, drie (senior) onderzoekers, zes docenten, een onderwijscoördinator en een onderwijsontwerper¹. De opleidingsinstituten verschilden wat omvang en denominatie betreft en waren verspreid door het land.

De interviewleidraad volgde de onderzoeksvragen en bevatte vragen als ‘Hoe zou u persoonsvorming omschrijven?’ (vraag 1); Waar in het curriculum is aandacht voor persoonsvorming van de leraar?; Hoe houdt men zich op ontwikkeling? (vraag 2); Wat heeft de leraar (in opleiding) nodig om bij te dragen aan persoonsvorming van kinderen? Hoe ziet de voorbereiding op deze rol eruit? (vraag 3). De semigestructureerde interviews duurden tussen de 45 en 70 minuten. De interviews zijn getranscribeerd en aan de respondenten toegestuurd ter controle.

¹ Een lector verricht praktijkgericht onderzoek en geeft leiding aan een onderzoeksgroep. De onderwijscoördinator is inhoudelijk verantwoordelijk voor het lesprogramma. De onderwijsontwerper is bezig met de opzet voor een nieuw curriculum binnen de eigen pabo.

De interviews zijn geanalyseerd met behulp van de methode van inhoudsanalyse (Miles & Huberman, 1994). Eerst zijn uit elk interview de relevante fragmenten voor de beantwoording van elke onderzoeksvraag geselecteerd. Binnen deze fragmenten zijn thema's en subthema's gecodeerd. Hoofdthema's waren bijvoorbeeld 'Rol in persoonsvorming van kinderen - wat heeft leraar nodig?' en 'Bijdrage opleiding aan persoonsvorming student - hoe?'. De subthema's bij dit laatste thema waren bijvoorbeeld: 1) reflectie; 2) gesprek; 3) voorbeeldrol opleider; 4) eigen keuzes/invulling; 5) anders. Vervolgens zijn de fragmenten uit de verschillende interviews waaraan dezelfde code was toegekend samengenomen, en is gezocht naar patronen.

Voor een uitgebreidere verantwoording van onderzoeksgroep, dataverzameling en analyse zie Jansen (2017).

Wat verstaan lerarenopleidingen onder persoonsvorming?

Persoonsvorming wordt beschouwd als een lastig en diffuus begrip. Bijna de helft van de respondenten zegt een concrete definitie van het begrip te missen. *"Wij ervaren het als een moeras"*, zegt een van de respondenten. Op de deelnemende pabo's wordt het begrip niet altijd gebruikt. Sommige opleidingen kiezen voor een andere term, zoals persoonlijke ontwikkeling of persoonlijke vorming. De respondenten geven uiteenlopende omschrijvingen van persoonsvorming. Centrale begrippen uit de verschillende opvoedingsfilosofische perspectieven die we in het theoretisch kader noemden, komen in die omschrijvingen terug, vaak ook in combinatie. Morele vorming (deugdethisch perspectief) en Bildung worden genoemd als aspecten die van belang zijn voor de vorming van de persoon. Ook subjectificatie en identiteitsontwikkeling worden genoemd. Vaardigheden of persoonlijkheidskenmerken, van belang in psychologische perspectieven op persoonlijkheidsontwikkeling, komen in omschrijvingen van persoonsvorming echter nauwelijks voor.

Wat de inhoudelijke invulling van het begrip persoonsvorming betreft, werden de volgende elementen in veel interviews genoemd: 1) Persoonsvorming is een proces, het gaat een leven lang door; 2) Een onderdeel van dit proces is het ontwikkelen van zelfbewustzijn en het nemen van verantwoordelijkheid voor eigen keuzes en handelen; 3) Iemand kan niet zichzelf vormen, er is altijd een ander voor nodig die sociale, morele, maatschappelijke, culturele of levensbeschouwelijke bronnen aanreikt; 4) Op basis van eigenheid, zelfbewustzijn, verantwoordelijkheidsgevoel en de aangereikte bronnen leert men zich verhouden tot de ander en de wereld.

Aandacht voor de persoonsvorming van de student

Uit de interviews komt naar voren dat de persoonsvorming van de aanstaande leraar zelf wordt gezien als een essentiële voorwaarde om te werken aan persoonsvorming van kinderen. In lerarenopleidingen is er daarom veel aandacht voor de persoonsvorming van aanstaande leraren.

De belangrijkste onderwijsactiviteit die volgens respondenten bijdraagt aan persoonsvorming of ontwikkeling van een professionele identiteit is *reflecteren* op ervaringen; dit draagt bij aan een beter begrip van jezelf als leraar. Gesprekken tussen opleider en aanstaande leraar of tussen aanstaande leraren onderling worden ingezet om reflectie op gang te brengen. Het kan daarbij gaan om intervisiegesprekken, maar reflecteren gebeurt ook in speciaal gecreëerde situaties, bijvoorbeeld een wandelweek. *"Wij zijn ervan overtuigd dat (...) studenten in dat proces van met elkaar lopen, op elkaar aangewezen zijn, voor elkaar moeten zorgen, moeten samenwerken, moeten overleggen, merken dat de een meer leidend is en de ander meer volgend. Dat dat uiteindelijk tot een bepaalde mate van reflectie zal leiden (...), wat een bijdrage zal hebben aan je persoonsvorming."* Een ander voorbeeld is de narratieve benadering, waarbij leraren reflecteren op basis van hun eigen verhalen, *"Vertellen is ook al meteen een eerste selectie want je vertelt eigenlijk de meest belangrijke dingen en dan ben je dus al aan het reflecteren (...)"*, en de app 'Leren met aandacht'. Door het plaatsen van foto's, teksten en video's worden studenten zich met deze app meer bewust van 'wie ben ik en wat is mijn beroep'.

Veel respondenten zien het *ontwikkelen van een visie op onderwijs* als een belangrijk element in de persoonsvorming van studenten. Studenten moeten nadenken over het waarom en het waartoe van onderwijs en wat zij daarin belangrijk vinden. Lerarenopleiders stimuleren visievorming via gesprekken met studenten aan de hand van vragen als ‘Wat is goed onderwijs?’, ‘Wat vind je belangrijk?’ en ‘Hoe zie je dat terug in je handelen?’ en via opdrachten, zoals het ontwerpen van een eigen school. Dat bevordert “(...) *het denkproces van dat roepen we nu wel maar wat betekent dat voor je onderwijsconcept*”.

Alle respondenten vinden de stage zeer belangrijk voor de persoonsvorming van de leraar, omdat daar ervaringen worden opgedaan die zich lenen voor reflectie: *“Dan gaan studenten merken van, oja het vraagt toch wel wat van mij (...) dus dan worden ze ook gedwongen om meer naar zichzelf te kijken.”* Het merendeel van de respondenten is van mening dat persoonsvorming van studenten in alle vakken aan bod zou kunnen komen. Door niet alleen kennis aan te bieden, maar ook aandacht te besteden aan betekenisgeving, idealen en opvattingen van studenten over het vak, kan vakkennis bijdragen aan de persoonlijke en professionele ontwikkeling. Een respondent zegt: *“Het is goed dat het [vorming van de beroepsidentiteit] een herkenbare plek in het curriculum heeft. Wat ik jammer vind is als het hele gebeuren daarnaar overgeheveld wordt. Dus als mensen zeggen ‘ik hoef dat voor mijn vak niet te doen, want het zit dáár al’.”* Er worden ook verschillende vakken genoemd waar geplande tijd en aandacht is voor persoonsvorming van studenten. Tabel 1 bevat een overzicht van deze vakken. Dit gebeurt meestal in de vorm van gesprekken en discussies aan de hand van gerichte vragen over (praktijk)ervaringen.

Ruimte om eigen *keuzes* te maken vindt bijna de helft van de respondenten essentieel voor de persoonsvorming van studenten. Diverse opleidingsinstituten richten zich daarom (steeds meer) op het kunnen maken van eigen keuzes en het leggen van eigen accenten, bijvoorbeeld door een deels open curriculum aan te bieden waarbinnen studenten hun eigen programma kunnen samenstellen.

Tabel 1. Waar in het curriculum is aandacht voor persoonsvorming van de aanstaande leraar (n=12: instituten voor lerarenopleiding)
Curriculumonderdelen waar aandacht is voor persoonsvorming van de aanstaande leraar

Stage/stagebegeleiding (12)
In alle vakken (9)
Studieloopbaanbegeleiding/leerwerkbegeleiding/coaching (9)
Godsdienst/levensbeschouwing (6)
Persoonlijke professionele ontwikkeling (2)
Bijzondere activiteiten (1)
Persoonlijke vorming (1)
Persoonlijk/professioneel werkconcept (1)
Reflectielessen (1)
Zingeving, ethiek, esthetiek (1)

Aandacht voor de rol van de student in de persoonsvorming van kinderen

Alle respondenten zien het als taak van de lerarenopleiding om aanstaande leraren voor te bereiden op hun rol in de persoonsvorming van kinderen. Tegelijkertijd geven ze aan dat hier in de opleiding weinig expliciete en geplande aandacht voor is: *“De eigen persoonsvorming zit er wel voldoende in, maar hoe leid je studenten op om met kinderen te werken aan hun persoonsvorming, nou...”* De aandacht die er is voor dit onderwerp, is versnipperd en incidenteel. Volgens de respondenten dragen de volgende elementen in de opleiding bij aan de voorbereiding van studenten op persoonsvorming in het basisonderwijs:

Persoonsvorming van de aanstaande leraar zelf wordt gezien als een belangrijke voorwaarde om van betekenis te zijn in de persoonsvorming van kinderen. Want, zoals een respondent zegt: “*Hoe kun je in hemelsnaam anderen wat leren als je zelf nog niet weet wie je bent.*” In de opleiding gaat hier dan ook veel aandacht naar uit.

Veel respondenten vinden het ook de taak van de lerarenopleider om studenten *bewust te maken* van hun invloed op de vorming van kinderen. Respondenten geven aan dat dit expliciet gebeurt in intervisiegesprekken, studieloopbaangesprekken en reflectiemomenten, meestal naar aanleiding van ervaringen op de werkplek, observaties of andere opdrachten, “*(...) daar worden ze echt in getraind, met rollenspellen bijvoorbeeld, hoe te reageren op signalen van kinderen*”.

Respondenten noemen ook het belang van werken aan een *pedagogische grondhouding* die is gericht op persoonsvorming. Aanstaande leraren moeten om te beginnen leren een klimaat te scheppen waarin kinderen het fijn vinden om te leren en zelfvertrouwen kunnen ontwikkelen. Daarnaast houdt dit voor veel respondenten in: stimuleren dat leerlingen eigen verantwoordelijkheid, zelfinzicht en eigenaarschap ontwikkelen en hen daarbij begeleiden, bijvoorbeeld door hoge verwachtingen te hebben, maar ook door ruimte te geven aan passies, motivatie en emoties van kinderen. “*Dat je hoge verwachtingen hebt van kinderen, dat je vertrouwen hebt dat ze dingen kunnen, (...) dat ze denken: oké, juf of meester denkt dat ik het kan.*” Voor het ontwikkelen van deze houding is in de opleidingen aandacht in de vorm van visie- en reflectiegesprekken, gerichte (praktijk) opdrachten en voorbeeldgedrag van lerarenopleiders.

Persoonsvorming van leerlingen is geen apart vak op de pabo's en zou dat volgens het merendeel van de respondenten ook niet moeten worden. Een *integrale aanpak* past volgens hen beter, aangezien persoonsvorming verweven is met alles in de opleiding en veelal gekoppeld is aan onderwijsinhoudelijke en pedagogische thema's. Er worden wel vakken of opdrachten genoemd waar persoonsvorming van kinderen het meest duidelijk aan bod komt (zie Tabel 2). Bijvoorbeeld het vak levensbeschouwing, waarbij het gaat om vragen over wat goed, zinvol, waardevol en betekenisvol is. Wereldoriënterende vakken worden genoemd omdat deze bijdragen aan brede kennis over de wereld en het met elkaar verkennen van ‘hoe sta ik in de wereld en wat is mijn verantwoordelijkheid’. Veel respondenten benadrukken ook hier de waarde van de stage omdat de student dan praktijkvoorbeelden van werken aan persoonsvorming aangereikt krijgt door de mentor. Bovendien kan de student oefenen aan de hand van opdrachten die zijn gericht op de persoonsvorming van kinderen, bijvoorbeeld het in kaart brengen van de groep en gesprekken voeren met kinderen. Wel wordt opgemerkt dat het begrip persoonsvorming op veel basisscholen niet leeft; daardoor wordt het tijdens de stage ook niet nadrukkelijk benoemd.

Tabel 2. Waar in het curriculum is aandacht voor de rol van de aanstaande leraar in de persoonsvorming van kinderen (n=10: vraag niet door iedereen beantwoord)

Curriculumonderdelen waar aandacht is voor de rol van de aanstaande leraar in de persoonsvorming van kinderen
Stage (10)
Studieloopbaan-/leerwerkbegeleiding (7)
Godsdienst/Levensbeschouwing (5)
Onderwijskunde (3)
Overall (door voorbeeldrol opleider en/of gekoppeld aan thema's) (3)
Pedagogiek (3)
Wereldoriënterende vakken (2)
Kunst- en cultuurvakken, zoals handvaardigheid, muziek, dans (2)
Leerpsychologie (1)
Ontwikkelingspsychologie (1)

De helft van de respondenten is van mening dat aandacht voor de rol van de aanstaande leraar in de persoonsvorming van leerlingen meer gepland en gestructureerd terug zou moeten komen in *inhoudelijke vakken*. *“De verbinding tussen de persoonlijke drijfveren van kinderen, passies, en de inhoud (...). Zo werk je aan persoonsvorming van kinderen.”* Studenten kunnen bijvoorbeeld leren dat betekenisvolle kennis aanbieden die aansluit bij de beleavingswereld van het kind, ervoor zorgt dat kinderen hun wereldbeeld verruimen en zich kunnen vormen tot betrokken en nieuwsgierige leerlingen. *“Je moet over allerlei zaken die dingen leren kennen waardoor je de leerling de wereld kan laten ontdekken.”* Ook het leren van didactische vaardigheden als het hanteren van verschillende werkvormen, activeren van leerlingen en aansluiten bij wat de leerling zelf kiest, draagt bij aan het kunnen vervullen van een rol in de persoonsvorming van leerlingen. Zo kun je leerlingen helpen ontdekken wat hen interesseert en wat bij hen past, maar ook kritisch leren nadenken en leren samenwerken. Daarnaast wijst een respondent op de mogelijkheid om met studenten na te denken over wat het voor de persoonsvorming van een leerling betekent om een ‘zwakke leerling’ te zijn en hoe daarmee om te gaan.

Aandacht besteden aan de rol van aanstaande leraren in de persoonsvorming van leerlingen veronderstelt ook ideeën over de manier waarop persoonsvorming invulling kan krijgen in het basisonderwijs. Hierboven werden al de voorbeeldrol en de pedagogische houding van de leraar genoemd, het belang van vakkennis en didactische aanpakken. Andere manieren die volgens respondenten bijdragen aan persoonsvorming zijn:

- (reflectieve) gesprekken voeren met kinderen waardoor ze bijvoorbeeld gaan nadenken over wat ze belangrijk of interessant vinden, een mening leren formuleren of leren inzien wat de consequenties van hun handelen zijn;
- een breed aanbod bieden zodat kinderen kennismaken met uiteenlopende onderwerpen en thema’s, maar ook talenten en interesses kunnen ontdekken;
- aandacht voor niet-cognitieve vakken, waarbij kinderen worden uitgedaagd zichzelf te uiten, te onderzoeken en te experimenteren;
- werken met verhalen, omdat deze bijdragen aan betekenisgeving, het onderzoeken van de eigen werkelijkheid en het bevragen van eigen normen en waarden.

Een van de respondenten benadrukt dat er meer voorbeelden zouden moeten komen van concrete invullingen van werken aan persoonsvorming, om zowel de opleider als de student handvatten te bieden om gericht te kunnen werken aan hun rol hierin. Een andere respondent benoemt als dilemma dat hoe invulling wordt gegeven aan persoonsvorming wel moet aansluiten bij de visie van de school.

De rol van de lerarenopleider

Voor het gebrek aan expliciete en geplande aandacht in de lerarenopleiding voor de rol van studenten in de persoonsvorming van hun toekomstige leerlingen worden verschillende oorzaken genoemd.

- 1) Een deel van de opleiders erkent volgens de respondenten het belang van persoonsvorming niet. Er wordt prioriteit gegeven aan het overbrengen van het eigen vak, van kennis en feiten, zonder expliciet aandacht te schenken aan hoe deze kennis betekenis kan krijgen voor leerlingen (en voor studenten). Persoonsvorming wordt gezien als iets dat erbij komt en waar geen tijd voor is: *“En vervolgens krijg je van een deel te horen: geen tijd. Vandaar dat ik probeer te kijken naar de dingen die je toch al moet doen, maar dan op zo’n manier dat je daarmee bijdraagt aan persoonvorming.”*
- 2) Niet alle lerarenopleiders voelen zich competent om aandacht te besteden aan persoonsvormende aspecten binnen het eigen vak of de eigen lessen, of weten niet goed hoe er aandacht aan te besteden. Dit kan komen doordat opleiders weinig vat hebben op het begrip: *“Wij lopen er ook tegenaan dat de kennis over dit soort onderwerpen (...) heel beperkt is bij lerarenopleiders. Het zijn echt goede docenten over het algemeen, maar nadenken over dit soort thematieken op een meer diepgaande manier, dat is toch bijna een ander beroep.”*

-
- 3) Niet alle lerarenopleiders zijn zich ervan bewust dat ze bijdragen aan persoonsvorming, waardoor het niet benoemd wordt: *“Ik vind wel dat we ons daar bewuster van moeten worden en daar waar mogelijk meer zouden mogen expliciteren en dat kan alleen maar door het erover te hebben met elkaar.”*
 - 4) Er is wel bewust en gepland aandacht voor persoonsvormende aspecten, maar die worden door de opleider niet benoemd als ‘persoonsvorming’ en blijven daarmee impliciet.
 - 5) Enkele respondenten wijzen erop dat het ontbreken van aandacht voor persoonsvorming als onderwijsdoel te wijten is aan de nadruk binnen de pabo op kennis en vaardigheden, op efficiency en meetbare resultaten. Zij geven aan dat vakken die bijdragen aan persoonsvorming (zowel van de student als indirect die van de leerling) uit het curriculum zijn gehaald of minder uren hebben. Dit geldt voor vakken als filosofie, sociologie en politicologie, sport, muziek, kunst en beeldende vorming.

Om persoonsvorming van leerlingen meer expliciete aandacht te geven wijst de meerderheid van de respondenten op de voorbeeldrol van de lerarenopleider. Door zijn/haar rol als leraar van de leraar is de lerarenopleider een zeer belangrijke factor in de persoonsvorming van de aanstaande leraar en die van de leerling. *“Als je wilt dat studenten bij hun leerlingen zorgen voor persoonsvorming, dan zullen wij het ook moeten doen, dus ‘teach as you preach’.”* Deze voorbeeldrol uit zich bijvoorbeeld in de keuzes die de opleider maakt ten aanzien van situaties waar hij/zij wel of niet op reageert, maar ook door *“(…) de inrichting van je eigen onderwijs, het mensbeeld dat je uitdraagt, de cultureel maatschappelijke visie die je uitdraagt; het is cruciaal in de persoonsvorming van studenten”*. Ook geven respondenten aan dat het belangrijk is het eigen handelen met betrekking tot persoonsvorming te benoemen en aan te geven welke overwegingen en concepten daaraan ten grondslag liggen zodat de student hiervan kan leren.

Sommige respondenten stellen een meer structurele aanpak voor. Zij geven aan dat het nodig is om binnen de instelling te definiëren wat met persoonsvorming wordt bedoeld en beoogd, zodat er vervolgens concrete doelen en leerinhouden geformuleerd kunnen worden. Een dergelijk kader helpt inzichtelijk te maken voor zowel lerarenopleider als student hoe ze (kunnen) bijdragen aan de persoonsvorming van leerlingen: *“(…) als je iets niet kunt concretiseren, kun je het ook niet meten, kun je het ook niet uitvoeren”*.

Conclusie en discussie

In lerarenopleidingen voor het basisonderwijs wordt persoonsvorming gezien als een belangrijke functie en taak van het basisonderwijs. Toch wordt volgens de respondenten in ons onderzoek het gesprek over wat dat vraagt van de leraren die de lerarenopleiding aflevert en van de lerarenopleider nog weinig gevoerd. De bevindingen van dit onderzoek laten zien dat er binnen pabo's vooral expliciete en geplande aandacht is voor persoonsvorming opgevat als de professionele identiteitsontwikkeling van de aanstaande leraar, zoals die door bijvoorbeeld Beijaard et al. (2004) wordt omschreven. De voorbereiding van studenten op hun rol in de persoonsvorming van leerlingen krijgt echter weinig gerichte aandacht binnen de meeste opleidingen.

Er bestaat op lerarenopleidingen een verscheidenheid aan noties van persoonsvorming, waarin termen uit diverse opvoedingsfilosofische perspectieven (Bildung, subjectificatie, morele vorming) een plaats hebben. Van uitgekristalliseerde visies leek echter weinig sprake. Gedeelde elementen waren dat persoonsvorming een proces is, dat het de ontwikkeling van zelfbewustzijn en verantwoordelijkheid voor eigen keuzes en handelen betreft en dat het een sociaal proces is waarin anderen bronnen aanreiken en dat resulteert in een verhouding tot anderen en de wereld. Dit lijkt echter weinig houvast te bieden voor expliciet en gestructureerd werken aan het voorbereiden van studenten op hun rol in de persoonsvorming van leerlingen. Dit gebeurt eerder impliciet, via aandacht voor de persoonsvorming van de student zelf en bewustwording van de voorbeeldrol van de leraar.

Sommige respondenten pleiten voor een meer integrale benadering (zie ook Visser, 2016) waarin ook een pedagogische grondhouding, vakkennis en didactische vaardigheden als relevant worden gezien voor persoonsvorming. Wij zien dat als aanzet voor een meer *onderwijspedagogisch perspectief* op persoonsvorming. Vanuit een dergelijk perspectief zijn leerervaringen op school essentieel voor de vorming van de leerling als persoon. Door in aanraking te komen met nieuwe leersituaties en leerinhouden kunnen leerlingen ideeën ontwikkelen over hoe ze in de samenleving willen participeren en over de talenten en interesses die ze verder willen ontwikkelen (Verhoeven, Poorthuis & Volman, 2017; Volman & Wardekker, 2008). Vanuit dit perspectief is het belangrijk dat aanstaande leraren zich bewust worden van het feit dat ze onbewust en ongepland al een rol spelen in de persoonsvorming van leerlingen, en leren hoe ze daar ook meer bewust aan kunnen bijdragen.

Zowel de persoonsvorming van de student als (indirect) die van de leerling vraagt van lerarenopleiders een gemeenschappelijke visie en rolopvatting die erkent dat zij hierin een belangrijke rol spelen. Het vraagt ook om het verder ontwikkelen van manieren waarop opleiders hier aandacht aan kunnen besteden. Het is daarvoor belangrijk het concept in de eigen opleiding expliciet en concreet te maken en doelen en leerinhouden voor de lerarenopleiding te formuleren op het terrein van leren over persoonsvorming. Samenwerking met het werkveld kan daaraan bijdragen door voorbeelden die er op basisscholen zijn te benoemen en analyseren in termen van persoonsvorming.

Ten slotte is ook reflectie op de rol van de lerarenopleiders essentieel. Immers, wie de lerarenopleider is (als persoon en als opleider) heeft een belangrijke impact op aanstaande leraren en daarmee op hun leerlingen. Een open en lerende cultuur binnen lerarenopleidingen waarin opleiders van en met elkaar leren is niet alleen een voorwaarde om te werken aan de eigen opvattingen, kennis en vaardigheden, maar is ook een voorwaarde om een goed voorbeeld te zijn voor aanstaande leraren. Ook dit vraagt om aandacht, dialoog en nader onderzoek binnen lerarenopleidingen.

Conny Jansen

Conny Jansen is onderwijskundige en werkt als coach/adviseur bij een schoolbestuur voor primair onderwijs (SaKS). Zij ondersteunt leerkrachten en directies bij onderwijskundige ontwikkelingen binnen de scholen. De brede ontwikkeling van kinderen is hierbij voor haar een belangrijk uitgangspunt.

connyjansen1@gmail.com

Monique Volman

Monique Volman is hoogleraar Onderwijskunde aan de Universiteit van Amsterdam en lid van de Onderwijsraad. Zij onderzoekt hoe scholen kunnen bijdragen aan betekenisvol leren voor een diverse groep leerlingen. Zij wil bruggen slaan tussen onderzoek en onderwijspraktijk en werkt nauw samen met leraren, schoolleiders en schoolbesturen.

m.l.l.volman@uva.nl

Referenties

- Arthur, J., Kristjansson, K., Walker, D., Sanderse, W., & Jones, C. (2015). Character education in UK schools: research report. Birmingham: Jubilee Centre for Character and Virtues.
- Barrick, M. R., & Mount, M. K. (1991). The big five personality dimensions and job performance: A meta-analysis. *Personnel Psychology*, 44(1), 1-26.
- Beachum, F., McCray, C., Yawn, C., & Obiakor, F. (2013). Support And Importance Of Character Education: Pre-Service Teacher Perceptions. *Education Volume*, 133(4), 470-480.
- Beijaard, D., Meijer, P.C., & Verloop, N. (2004). Reconsidering research on teachers' professional identity. *Teaching and Teacher Education: An International Journal of Research and Studies*, 20(2), p.107-128.
- Biesta, G. (2010). *Good education in an age of measurement: Ethics, politics, democracy*. Boulder, CO: Paradigm Publishers.
- Biesta, G. (2015). *Het prachtige risico van onderwijs*. Culemborg: Phronese.
- Duckworth, A. L., Peterson, C., Matthews, M. D., & Kelly, D. R. (2007). Grit: Perseverance and passion for long-term goals. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92(6), 1087-1101.
- Geerdink, G., Geldens, J., Hennissen, P., Katwijk, L. Van, Koster, B., Onstenk, J., et al., (2015). *De kernopgaven bij het opleiden van leraren: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming van leerlingen, studenten en lerarenopleiders*. Opgehaald van https://pure.hva.nl/ws/files/1854883/636111_2015_De_kernopgaven_bij_het_opleiden_van_leraren_-_Marco_Snoek.pdf
- Jansen, C. (2017). *Persoonsvorming in lerarenopleidingen voor basisonderwijs. Scriptie Master Onderwijskunde*. Amsterdam: Research Institute Child Development and Education, Universiteit van Amsterdam. (te downloaden van <http://www.scriptsionline.uba.uva.nl/>)
- Kelchtermans, G. (2009). Who I am in how I teach is the message. Self-understanding, vulnerability and reflection. *Teachers and Teaching: Theory and Practice*, 15, 257-272.
- Miles, M.B., & Huberman, A.M. (1994). *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook (second edition)*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Onderwijsraad. (2016). *De volle breedte van onderwijskwaliteit*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Sanderse, W. (2013). Leraren met karakter. Een deugdenbenadering van de beroepsethiek van de leraar (*lectorale rede*). Eindhoven: Fontys.
- Sanger, M. N., & Osguthorpe, R. D. (2013). Modeling as moral education: Documenting, analyzing, and addressing a central belief of preservice teachers. *Teaching and Teacher Education*, 29, 167-176.
- Van den Berge, W., Daas, R., Dijkstra, A.B., Ooms, T., & Ter Weel, B. (2014). *Investeren in skills en competenties: Een voorstudie voor programmering van onderzoek en beleid. (CPB achtergronddocument)*. Den Haag/Amsterdam: Centraal Planbureau/Universiteit van Amsterdam.
- Van Stralen, G. (2012). Introductie. In G. van Stralen & R. Gude (red.), *En denken! Bildung voor leraren* (pp. 10-31). Leusden: ISVW Uitgevers.
- Verhoeven, M., Poorthuis, A., & Volman, M. (2017). Exploreren kun je leren. *De rol van onderwijs in de identiteitsontwikkeling van leerlingen*. Amsterdam: Research Institute Child Development and Education, Universiteit van Amsterdam.
- Visser, A. (2016). *Persoonsvorming als curriculaire uitdaging*. Enschede: SLO Nationaal Expertisecentrum Leerplanontwikkeling.
- Volman, M. & Wardekker, W. (2008). Identiteitsvorming op school. In: Haan, D. de & Kuiper, E. (Eds). *Leerkracht in beeld. Ontwikkelingsgericht Onderwijs: theorie, onderzoek en praktijk* (pp. 23-32). Assen: Van Gorcum.

Wassink, H., & Deelen, A. (2016). Persoonsvorming en sociaal-emotionele ontwikkeling. In: *Skills voor de toekomst: Een onderzoeksagenda*. (pp. 39-44). Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Willemse, M., Lunenberg, M., Beishuizen, J., & Korthagen, F. (2007). Waardenvol opleiden op de pabo: over kennis, taal en gouden momenten. *Tijdschrift voor lerarenopleiders*, 28(3), 16-22.